

УДК 316.12

І.М. БАБАК

БІДНІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

У статті визначено гносеологічні та сучасні умови розвитку бідності як соціально-економічного феномену в українському суспільстві. Розглянуто бідність як один з важливих критеріїв оцінювання якості та рівня життя населення.

Ключові слова: бідність, рівень життя, українське суспільство.

Дослідження бідності як соціального феномену посідає особливе місце в науці. Бідність досліджували представники різних наук, при цьому кожний знаходив свій об'єкт і предмет дослідження. Одні розуміли бідність як неминучість будь-якого суспільства, як вічну суперечність, джерело технічного прогресу й соціальних потрясінь, інші вбачали в бідності соціальне зло, властиве самій природі людини, некомпетентність влади вирішити цю проблему, соціальне дно, коли бідність породжує бідність і призводить до деградації людини як особистості.

Мета статті – визначити гносеологічні та сучасні умови розвитку бідності як соціально-економічного феномену в українському суспільстві.

Сучасне українське суспільство має значні економічні розбіжності між соціальними верствами населення. Як зазначалося, мова йде про абсолютне збагачення й абсолютну збіднілість значних мас населення. Ця проблема виявляє себе не тільки в порушенні об'єктивних законів розвитку економіки, а й соціально-політичної, духовної сфер, що впливає негативно на основи життєдіяльності нації як людської спільноти. На наш погляд, усе це підтверджує, що бідність є комплексною проблемою, причому не тільки економічною, а й соціально-психологічною. На жаль, як показує практика, внаслідок економічної депресії бідність в Україні набула стійкого характеру.

У соціологічній літературі аналіз соціальних процесів, пов'язаних з бідністю, проводять щонайменше за трьома напрямками. Перший з них пов'язаний з формалізацією процесів соціального управління й оптимізацією функціонування соціальних систем (Н. Архипова, В. Кульба, Л. Растрингін та ін.) [1; 2]. Другий напрям пов'язаний з процесами нестабільності соціальних систем, у його межах виділяють підходи до вирішення проблеми бідності (Н. Саппа, В. Бабосов, В. Левашов, В. Локосов, Н. Наумова, А. Пригожий, Н. Чернина, В. Ядов та ін.) [5; 9]. Третій напрям представляють праці, які враховують екстремальні умови при моделюванні соціальних процесів (Ю. Саєнко, О. Злобіна, С. Ярошенко та ін.) [4; 10].

Усі дослідники єдині у висновку, що ефективне вирішення проблеми бідності неможливе в умовах прискореного економічного розвитку країни. Саме тому в Україні затверджена програма боротьби з низьким рівнем життя. Зауважимо, що держава захищає та забезпечує добробут населення, зокрема мало захищених його верств, за допомогою відповідного інструментарію. Так, Закон України “Про межу малозабезпеченості” від 4 жовтня 1994 р. визначив вартість прожитого мінімуму або межу злиднів для непрацевдатних та непрацюючих громадян, а не мінімальний споживчий бюджет (реальне значення межі малозабезпеченості – 25–30% мінімального споживчого бюджету) [1; 3].

Аналіз праць учених показав, що українська бідність має цілий ряд специфічних особливостей:

– низький рівень життя населення, що призвело до високого рівня смертності;

– психологічне неприйняття економічної нерівності;

– велика кількість людей, які вважають себе бідними;

– бідність серед працюючого населення.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства відбувається структурна трансформація простору соціальних проблем, які змінюють місце людини в соціальній структурі суспільства.

Під бідністю в широкому значенні ми розуміємо такий стан, за якого виникає невідповідність між досягнутим середнім рівнем задоволення потреб і можливостями їх задоволення в окремих соціальних групах, верствах населення. Вона характеризується нерозвинутістю самих потреб, прагненням задовольняти матеріальні потреби та потреби на шкоду духовним і соціальним, порушенням (розривом) соціальних зв'язків. Це призводить до низької матеріальної забезпеченості певних груп людей, до зміни їх системи цінностей, до формування особливого соціального світу та своєї культури (субкультури бідності), життєвого стилю, що дисонує із загальноприйнятими, що затверджувалися в суспільстві.

Незважаючи на те, що історію бідності можна простежувати, починаючи з історії самого суспільства, у нашій державі цей феномен став предметом дослідження лише в сучасній вітчизняній соціології на початку 1970–1990-х рр. [9]. Загроза зубожіння на цей момент є глобальною соціальною небезпекою для України. Безробіття, економічна й соціальна нестабільність, нездійсненність надій, крах планів інтенсифікують процес демографічної кризи в українському суспільстві. Стан бідності не дає змоги соціуму реалізувати свої потенційні можливості, а отже, розвиватися. Саме тому її пов'язують з регресом у суспільному розвитку.

Проблема бідності виникає в результаті порушення пропорцій соціального відтворення: пропорцій діяльності (співвідношення соціально неоднорідних видів праці, співвідношення зайнятого й незайнятого в суспільному виробництві населення); пропорцій стану (диференціація населен-

ня за рівнем забезпеченості матеріальними, духовними й соціальними благами, співвідношення між елементами добробуту та фазами його відтворення); пропорцій відносин: людина – суспільство – природа, людина – соціальна група – клас – суспільство. В їх основі лежить ключова пропорція між продуктивною та споживною силою суспільства, виразом якої є співвідношення робочого й вільного часу.

На нашу думку, перш за все, проблема бідності пов'язана із соціальними формами відчуження людини від людини (від суспільства), від передумов і результатів праці, від самої праці, з істотним обмеженням споживання основних життєвих благ, з формою таких умов, за яких субкультура бідних перетворюється на чинник дестабілізації життя суспільства, показником чого є високий рівень смертності серед українського населення.

Актуальність цього питання полягає в тому, що соціальна поляризація, розшарування нашого суспільства на бідних і багатих є основною з характеристик економічної та соціальної кризи в Україні.

Так, у 2013 р. серед десяти держав із найвищою смертністю населення Україна стала восьмою. Про це йдеться в спеціальній доповіді Центрального розвідувального управління США під назвою “Міжнародна книга фактів”. Згідно з офіційною інформацією, основним критерієм для розрахунків є кількість смертних випадків, спричинених загальною бідністю, криміногенною ситуацією й поганою якістю медичного обслуговування. За словами експертів, на загальні показники також впливає смертність громадян у віці від 65 років і летальні результати нещасних випадків. За даними ЦРУ, кількість смертей на 1000 населення в Україні становить 15 осіб. З європейських держав до “чорної десятки” потрапила лише Болгарія (14 осіб на 1000 населення). Решта країн списку представлена африканськими державами й Афганістаном. Лідирує за показниками смертності ПАР (17 осіб на 1000 населення) [12]. Така ситуація вказує на нагальну необхідність глобальних і глибинних змін у структурі економічної, соціальної, демографічної та політичної стратегії управління державою.

Низька народжуваність, високі показники захворюваності та смертності, незадоволеність широких верств суспільства загальною економічною ситуацією й власним матеріальним становищем свідчать про те, що населення України загалом є бідним. Формуються передумови так званої хронічної, “спадкоємної” бідності – діти з бідних сімей приречені на таке саме бідкування в дорослому житті. Не отримуючи сьогодні належної професійно-освітньої підготовки, ставши дорослими, вони не будуть конкурентоспроможними на ринку праці, не матимуть змоги забезпечити необхідним своїх нащадків, тобто останні теж будуть бідними. Отже, сьогоднішня бідність загрожує перетворитися на проблему майбутнього.

Обстеження умов життя 10 тис. домогосподарств, яке проводиться Держкомстатом України в усіх регіонах щоквартально від 1999 р., засвідчує: рівень та глибина бідності протягом цього часу майже не змінились.

Але водночас помітно зріс рівень життя населення (меншою мірою – тих його верств, які страждають від бідності та злиденності). Межа бідності з урахуванням інфляції зросла за чотири роки (2009–2013 рр.) на 44%, а рівень споживання бідних верств населення – лише на 4,3%. Значною мірою така ситуація пов'язана з високим рівнем майнового розшарування населення України [13]. Навіть за даними обстеження умов життя домогосподарств, яке, вочевидь, не охоплює найбільш заможні верстви населення, 3% населення отримують майже 60% доходів від здавання в найм власності або нерухомості (відповідно, 97% населення отримують решту 40% таких доходів) і близько 45% дивідендів від акцій та інших цінних паперів, доходів від грошових вкладів у банках [13].

Економічне пожвавлення й зростання доходів населення упродовж останніх років мало неоднозначний вплив на нерівність населення. З одного боку, спостерігалось висвітлення частини незареєстрованих прибутків, зростання легальної заробітної плати та пенсій. З іншого – тенденції розвивались по-різному в галузях і навіть на підприємствах однієї галузі. Отже, різні верстви населення виграли різною мірою, що призвело до поглиблення економічної нерівності й подальшої концентрації ресурсів у руках нечисленної групи. Зростання середніх показників відбувалось, передусім, за рахунок збільшення доходів соціальних “вершків”: найбільший зиск від економічного підйому отримали 20% заможніших верств населення – їх споживання зросло на 12,4%, тоді як споживання найбідніших – лише на 4,7%. До того ж споживання менш забезпечених (60% населення України) фактично збільшувалось лише протягом 2012 р. (на відміну від 20% найбільш заможних, чий добробут зростав упродовж усього періоду спостереження) [14].

Крім того, особливістю нашого часу є те, що бідність не існує лише в традиційних формах. На жаль, для її визначення використовують критерії та методи, розроблені ще в 1930-х рр., що призводить до відмінностей між функціонуванням служб соціальної допомоги й деякими формами бідності. Цікавим є дослідження та характеристика нових форм феномену бідності. Ідеться про форми прояву бідності в суспільстві, до яких вчені зараховують традиційну або матеріальну, а також нову (символічну) форми.

Дослідник Л. Гордон стверджує, що до таких форм можна віднести бідність “слабких” і бідність “сильних” [3, с. 25]. Бідність “слабких” – це соціальна бідність, тобто тих людей, які не мають з поважних причин змоги забезпечити своє існування на достатньому рівні. Бідність “сильних” виникає в умовах, коли люди не мають змоги за рахунок своєї праці забезпечити загальноприйнятий рівень добробуту.

Попри низький рівень життя загалом, українське населення не голодує (енергетична цінність добового раціону вимірюється 3341,2 ккал), і навіть представники бідних верств споживають у середньому 2399,7 ккал на добу. Це істотно більше ніж 2100 ккал – рівень, визначений ВООЗ за

своєрідну межу бідності. Проте енергетична цінність добового раціону харчування 38% бідних в Україні нижча від цього рівня, що призводить у деяких випадках до смерті [8; 14].

Проблема не обмежується масштабами бідності, хоча це, безумовно, дуже важливо. Справа ще й у тому, наскільки ці люди є бідними, що можуть вони придбати на свої доходи, якою мірою захищені їхні діти. Мають вони змогу здобути належну освіту, яка дасть їм змогу стати конкурентоспроможними на ринку праці й вирватись зі стану бідності. Нині діти з бідних родин ще не отримують необхідної професійної підготовки, тому мають мало шансів знайти згодом високооплачувану роботу. Попри поширене в Україні висловлювання щодо зубожіння інтелігенції, спостерігається прямо пропорційний зв'язок між рівнем освіти та матеріальним становищем. Принаймні наявність у родині хоча б однієї особи з вищою освітою знижує ризик бідності вдвічі.

Зрозумілою є бідність людей, котрі страждають на хронічні захворювання або мають професію, яка не користується попитом на ринку праці. Такі особи зазвичай не можуть самостійно забезпечити належний рівень життя й потребують підтримки суспільства. Однак в Україні бідність дуже часто спіткає осіб, не просто достатньо освічених і кваліфікованих, а й працюючих, до того ж у режимі повної зайнятості. Так, близько 65 % бідних сімей – це ті з них, у яких хоча б одна особа працює. Ця ситуація відображає типову для бідного суспільства низьку ціну робочої сили. І хоча протягом останніх років реальна заробітна плата досить швидко зростає, ситуація залишається гострою. Мінімально прийнятний рівень життя значній частині працюючого населення забезпечує додаткова зайнятість, яка часто не має нічого спільного з професією та кваліфікацією, а в 97,4 % випадків є незареєстрованою. Особливо поширена така вимушена діяльність у західних регіонах України, на Вінниччині та в Криму. На перший погляд, це є можливістю знаходження нового статусу, однак на практиці така друга робота, даючи заробітки, неминуче перешкоджає підвищенню кваліфікації та посадовому зростанню на основному місці роботи. Взагалі ж, за даними обстежень робочої сили, не за спеціальністю працює 70% осіб з вищою освітою в галузі фізичних, математичних та технічних, 46% – біологічних, агрономічних та медичних наук, 76% – прикладних наук і техніки [11; 13].

Надзвичайно сильним чинником ризику бідності є безробіття, яке залишається в Україні на досить високому рівні. Безробіття неминуче знижує рівень життя всієї родини: у 2002 р. розмір допомоги по безробіттю становив у середньому лише 25,5% заробітної плати, приблизно половина зареєстрованих безробітних узагалі не отримують допомоги. Особливо небезпечне поширення так званого родинного безробіття, яке спостерігається в малих та монофункціональних містах. Наявність у родині хоча б одного безробітного підвищує ризик бідності на 55%, двох – у 2,2 раза, а трьох та

більше (на жаль, в Україні, особливо в так званих депресивних регіонах є й такі родини) – утричі [13].

Проте не всі безробітні реально бідують: близько 10% середньо- та високодохідних груп населення України становлять саме безробітні. Це засвідчує, що частина населення пристосувалась до складної економічної ситуації й знаходить собі джерела доходів поза зареєстрованим сектором економіки, але деякі не змогли адаптуватися до таких умов, що пояснює зростання суїцидів через економічні труднощі та фінансові борги.

Найгострішими ж є проблеми бідності сімей з дітьми. Низький рівень оплати праці не завжди дає змогу навіть обом працюючим батькам забезпечити прийнятний (за низькими національними стандартами) рівень життя своїм неповнолітнім дітям. При зайнятості обох батьків і в разі відсутності в сім'ї непрацюючих дорослих 27,4% сімей з дітьми є бідними. Якщо рівень бідності сімей з однією дитиною становить 25,8%, то із чотирма та більше – до 87,7%. Кількість дітей є особливо помітним фактором ризику бідності сімей з дітьми до трьох років (у середньому їх рівень бідності сягає 40,3%) [13]. Таким чином, сім'ї з дітьми наражені на найвищий ризик бідності, причому його значення прямо пропорційне кількості дітей. Очевидно, саме таким родинам держава має допомагати в першу чергу.

Висновки. Загострення проблеми бідності стало наслідком значних соціально-економічних трансформацій у державі. Соціальна політика України формувалася на тлі пріоритетного вирішення завдання інституційної та структурної перебудови економічної системи, тому стан і динаміка соціальної сфери розглядалися як обмеження. Проблему розглядали виключно в площині оптимізації перерозподілу обмежених ресурсів між соціально вразливими групами, зниження державних соціальних витрат.

Отже, в основу державної політики подолання бідності має бути покладено визнання того, що цієї мети не можна досягти виключно шляхом підтримки знедолених. Необхідні комплексні підходи, орієнтовані як на бідні, так і на відносно забезпечені верстви суспільства. Зусилля держави щодо підвищення рівня життя всіх верств населення, незалежно від їх матеріального становища, мають спиратись на забезпечення сталого економічного зростання, всебічний розвиток і максимально повне використання трудового потенціалу країни, поліпшення ситуації на ринку праці.

Необхідно подолати вкрай негативну тенденцію соціальної поляризації суспільства, забезпечити зниження економічної нерівності, формування численного середнього класу, який стане гарантом стабільності. Економічне зростання створює необхідне підґрунтя для зниження безробіття (включаючи приховане) та підвищення доходів від трудової діяльності. Поряд з реформуванням системи оплати праці необхідно забезпечити зниження економічної нерівності шляхом запровадження гнучкої податкової політики, раціоналізацію соціальних трансфертів, стимулюван-

ня малого й середнього бізнесу, захист прав дрібних акціонерів, легалізацію тіньової діяльності й незареєстрованих доходів. Наслідком цього стане не тільки зростання рівня життя основної маси населення, а й зниження масштабів, рівня та глибини бідності.

Другий напрям має стосуватися безпосередньо соціально вразливих верств населення. Передусім, необхідно запровадити дієву систему соціального страхування, яка запобігатиме втраті доходу внаслідок безробіття, захворювання чи старості. У цьому контексті першочерговим завданням є проведення повномасштабної пенсійної реформи, оскільки тільки таким шляхом можна докорінно поліпшити становище сьогоденних пенсіонерів при стимулюванні економічної активності населення працездатного віку. Необхідно запровадити – спочатку добровільну, а через кілька років і обов'язкову – накопичувальну систему пенсійного забезпечення. Це має стимулювати населення реєструвати свої доходи й сплачувати внески до пенсійних фондів, а також забезпечувати необхідний зв'язок між характером трудової діяльності (тривалістю стажу та сумою внесків до пенсійних фондів) і матеріальним забезпеченням на старість. І, насамкінець, необхідно не тільки запобігати бідності серед населення похилого віку, а й забезпечити входження значної частини пенсіонерів до середнього класу.

Список використаної літератури

1. Вітовський В. Українська трагедія 90-х: постановка проблеми / В. Вітовський // *Універсам*. – 2003. – № 3–4. – С. 3–5.
2. Волчкова Л.Т. Стратегии социологического исследований бедности / Л.Т. Волчкова, В.Н. Минина // *Социологические исследования*. – 1999. – С. 49–56.
3. Гордон Л. Четыре рода бедности в современной России / Л. Гордон // *Социологический журнал*. – 1994. – № 4. – С. 25.
4. Злобіна О.Г. Особистість сьогодні : адаптація до суспільної нестабільності / О.Г. Злобіна, В.О. Тихонович ; [НАН України, Інститут соціології.] – К., 1996. – 100 с.
5. Зоркая Н. Проблемы повседневной жизни семьи: “Бедность” как фокус восприятия повседневных проблем / Н. Зоркая // *Мониторинг общественного мнения*. – 2003. – № 1 (63). – С. 26–38.
6. Москаленко В.В. Особливості статево рольової соціалізації в умовах трансформації суспільства / В.В. Москаленко, В.Г. Романова // *Соціальна психологія*. – 2003. – № 1. – С. 107–116.
7. Москаленко В.В. Соціальна психологія : підручник / В.В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
8. Пасхавер Б. Продовольчий аспект подолання бідності / Б. Пасхавер // *Економіка України*. – 2004. – № 3–10. – С. 71–76.
9. Чернина Н. Бедность как социальный феномен российского общества / Н. Чернина // *Социологическое исследование*. – 1994. – № 3. – С. 55.
10. Ярошенко С. Теоретические модели бедности / С. Ярошенко // *Рубеж : альманах социальных исследований*. – 1999. – № 8–9.
11. Названы главные причины смертности людей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gzt.md/article/происшествия_/13553/.
12. Курение и сахарный диабет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.medtraiding.ru/kurenje.php>.

13. Ожирение – % распространенности среди взрослого населения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iformatsiya.ru/category/tab1/page/2/>.

14. Талалаева Г. Социальная демография [Электронный ресурс] / Г. Талалаева. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/talal/07.php.

Стаття надійшла до редакції 04.02.2013

Бабак И.Н. Бедность как критерий оценки уровня жизни населения

В статье определяются гносеологические и современные условия развития бедности как социально-экономического феномена в украинском обществе. Рассматривается бедность как один из важных критериев оценки качества и уровня жизни населения.

Ключевые слова: бедность, уровень жизни, украинское общество.

Babak I.N. Poverty as a criterion for assessing the standard of living

In the article an author examines modern terms of development of poverty as social the phenomenon in Ukrainian society. The author considers poverty as one of the important criteria for evaluating the quality and standard of living.

Key words: poverty, living standards, Ukrainian society.